

АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Серед глобальних проблем сучасного світу особливе місце посідає екологічна. Сам подальший розвиток та існування людської цивілізації ставиться під сумнів у перспективі розгортання екологічної катастрофи, збільшення темпів розвитку якої відзначають науковці і спостерігає широка громадськість.

Принципово важливим стає усвідомлення того, що в основі екологічної кризи лежить, на нашу думку, передусім криза цінностей. Ставлення до природи є дзеркалом, у якому сучасна цивілізація мусить побачити кризу – не стільки в системі природних змін, скільки в системі цінностей, якими вона оперує. Особливо важливо визначити проблему ставлення до природи як цінності.

Глобальна екологічна криза – це насамперед криза нашої духовності, криза цінностей. Можливо, для того, щоб урятувати світ, не слід одразу ставити це питання в глобальному масштабі й вирішувати все одразу і нічого конкретно. Ми пропонуємо створити певні механізми подолання насамперед духовної кризи в рамках окремої культури і завдяки цьому розробити механізм (технологію) практичних дій щодо коеволюції людини і природи, біосфери і суспільства. У даному разі, як ми вважаємо, це буде більш реально й ефективно. Для того щоб навести лад у світі, потрібно навести його у себе вдома, у власній культурі [1].

Цінність є визначальною характеристикою людського буття. За допомогою поняття “цінності” вимірюються усі параметри та явища, як суспільні, так і природні.

Людині цінності слугують об’єктами її інтересів, а для її свідомості здійснюють роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності, визначення різноманітного практичного ставлення до навколишніх предметів і явищ.

Існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами і інтересами людини (маються на увазі духовні, а не матеріальні); цінності, які духовно творять або відроджують саму людину з усіма її потребами. Саме цінності другого типу певною мірою визначають сенс існування людини, вони творять і відроджують людину в принципово новій якості. Цінністю є те, що відчуття і сприйняття людини є мірилом, еталоном, взірцем тощо, необхідним для того, щоб належним чином оцінити, “виміряти” своє ставлення до навколишнього середовища – середовища свого існування.

Сама цінність постає як цілісний, єдиний мотив діяльності та характеристика людських вчинків, що вказує на те, що є для даної людини її справжніми цінностями. До найголовніших людських цінностей належать саме життя та виключне право кожної людини ним розпоряджатися. Духовні цінності роблять людину не тільки мудрою, а й наділяють її життєвою стійкістю, мужністю, зміцнюють її волю, мобілізують резерви її душі. Людина стоїть перед великим, складним, а інколи і шокуючим природним і соціальним світом, але вона має сили вистояти перед натиском життєвих негараздів, не зламатися, а інколи і піднятися до висот людської величі [2].

Однією з функцій філософії є аксіологічна, тобто така, яка дає можливість не лише створювати, формувати, трансформувати цінності, а й вибудовувати (залежно від соціальної потреби) їх ієрархію.

Термін аксіологія – це філософське дослідження природи цінностей. Наука виникла як спроба вирішити деякі складні питання філософії, що належать до загальної “проблеми цінностей” [3].

Аналізуючи антропологічну кризу у всіх її проявах, що постала перед людством на зламі тисячоліть, вчені, що досліджують екологічну ситуацію, акцентують увагу на

необхідності подолання одвічного (природного) людського егоїзму, невігластва, безтурботності, ринкової стихії та, головним чином, непрофесіоналізму і безвідповідальності. Кожна з цих болючих проблем має більш ніж очевидний зв'язок з сучасним станом екології. У зв'язку з цим набуває надзвичайної актуалізації проблема формування екологічної свідомості, спираючись на компетентність і відповідальність людини і суспільства загалом.

Традиційна орієнтація на об'єктивну істину повинна доповнюватися врахуванням гуманітарних аспектів та загальнолюдських цінностей. Поліфонічність сприйняття екологічної свідомості свідчить про те, що вона не якась сформована, усталена даність, а е такою, що потребує постійного довершення та трансформації відповідно до тих змін, що відбуваються в природі (як в одвічній, так і другій – штучній).

Досліджуючи особливості становлення екологізму від перших кроків інституалізації природоохоронної діяльності кінця XIX ст. до становлення нової екологічної парадигми та глобалізації екологічного руху середини 70-х років XX ст., а також відмінності між ідеологією охорони природи та ідеологією екологізму, можна зробити висновок, що бажаних, швидких змін не відбувається, ситуація не змінюється на краще. Людство прагне зберегти кращі, еталонні взірці природи, погоджуючись із існуючим суспільно-політичним ладом та домінуючими суспільними цінностями, тоді як екологізм виконує критичну роль у сучасному суспільстві і пов'язує розв'язання нагальних екологічних проблем та відвернення екологічної катастрофи із кардинальними змінами суспільних цінностей, стилю життя, способів виробництва та рівнів споживання – ось це і є головним орієнтиром у подальшій діяльності людини і суспільства, спрямованої на охорону довкілля.

Аргументується положення, що жодну з основних течій екологічної філософії (глибинна екологія, соціальна екологія, біорегіоналізм та екологічний фемінізм) не слід розглядати як джерело для розв'язання проблем, кожне з них швидше спонукає до роздумів над реаліями буття, системою цінностей та майбутніми перспективами.

Зважаючи на серйозність соціально-економічної, політичної та екологічної ситуації, що склалася у сучасному світі, маємо сподівання на те, що майбутнє людства залежатиме від формування нових моральних підвалин, усвідомлення цінностей і унікальності життя та утвердження волі і відповідальності самої людини [4]. Екологізація свідомості є нині однією з найпопулярніших тем наукових та філософських міркувань, спільною для яких є теза про так звану революцію свідомості як докорінний перегляд і трансформацію цілей та цінностей сучасної людини, котра має стати ключовим моментом подолання криз сучасного світу [5].

Проте на сьогодні в контексті подолання екологічної кризи сучасного світу, її докорінного перегляду, постає завдання трансформації цілей та цінностей людини – настав час визначити необхідність активної розробки в межах екологічного знання деонтологічної компоненти. Саме екологічна деонтологія могла б стати засобом активного формування внутрішнього імперативу, якщо сказати точніше, екологічного обов'язку людини, який створював би передумови та мотиви вибору екологічних стандартів поведінки у практичній діяльності.

У предметному полі сучасного екологічного знання містяться “людиновимірні” природні системи (комплекси), вивчення яких потребує залучення аксіологічних чинників до складу пояснювальних положень, експлікацію зв'язків фундаментальних внутрішніх наукових цінностей (пошук істини, зростання знання) з позанауковими цінностями загальносоціального характеру [6].

У XX ст. просвітницький раціоналізм, що ґрунтувався на вірі в єдину мораль для людства, виявився не адекватним реальному станові свідомості, що відзначається різними вимірами ідеально й реально належного, різноманіття форм сприйняття єдиних для абстрактного розуму цінностей і норм [7].

XX ст. залишило нам видатні досягнення фундаментальних наук – фізики, хімії, кібернетики, астронавтики, біології, медицини тощо. Та хоч би якими фантастичними успіхами не пишалось людство, настав час зрозуміти, що вони мало важать, коли на Землі замість космосу – хаос, коли існування життя на планеті опинилося під загрозою через екологічну ситуацію, котра вже близька до критичної й ініційована глобальними масштабами впливу самої людини на біосферу, неузгодженістю її повсякденної практичної діяльності із законами Природи й розвитку життя на Землі.

Тож цілком природно, що на початку третього тисячоліття розпочався процес екологізації свідомості людей, озброєння їх екологічними знаннями (але самого процесу просвітництва замало). Це має забезпечити формування в кожній особистості екологічної етики, виховання екологічної культури. Зрештою людство повинне навчитися будувати свої взаємини з навколишнім світом із позицій поваги до Природи, до всього живого.

Маємо сподівання, що ця стаття не є поодиноким і дасть змогу краще орієнтуватися в сучасних проблемах екології, сприятиме екологічному вихованню, освіті, екологізації мислення [8, 5]. Сьогодні замало мати високий рівень культури виробництва, культури міжособистісних взаємин, культури спілкування тощо. Необхідно формувати екологічну культуру – культуру відносин у системі “людина – природа”. Переважна більшість екологічних катастроф має антропогенний характер (взяти для прикладу сучасні лісові пожежі, коли вигоріли в Криму реліктові дерева на сотнях гектарів).

Екологічна культура – поведінка й життя суспільства (окремого індивіда) на основі пізнання та раціонального використання законів розвитку природи з урахуванням близьких і віддалених наслідків змін природного середовища під впливом людської діяльності [8, 115].

Формування екологічної культури – не миттєвий, але вельми необхідний процес. Надати цьому процесу прискорення можна лише за умови системної неперервної та якісної – із залученням спеціалістів-гуманітаріїв – освіти. Просвітницьку діяльність потрібно вважати невід’ємною, суттєвою ланкою в системі формування екологічної свідомості, а відтак і необхідного рівня культури відносин у системі “людина – природа”.

Термін екологічна освіта – система навчання, спрямованого на засвоєння основ екології для формування в кожного члена суспільства усвідомлення тісного взаємозв’язку всіх природних та соціальних процесів, необхідності захисту довкілля та його поліпшення, раціонального природокористування. Екологічна освіта нині – один з основних факторів екологізації всіх видів людської діяльності та необхідний елемент загальної культури [8, 116].

Спеціальним розділом екологічної освіти є соціальна екологія. Соціальна екологія, соціоекологія – розділ екології, що досліджує специфічну роль людини в довкіллі не як представника біологічного виду, а як соціальної істоти, відмінності цієї ролі від функції інших живих істот, вивчає шляхи оптимізації взаємовідносин людського суспільства з природою, формує екологічну свідомість, екологічну культуру за допомогою нових методів і підходів екологічної освіти та екологічного виховання, формулює закони раціонального природокористування, принципи й критерії екологічного менеджменту, контролю й бізнесу, здійснює екологічний моніторинг, закладає основи локальної, регіональної та глобальної екологічної політики. Соціальна екологія тісно пов’язана з етнографією та соціологією [8, 128].

З часом екологічна освіта, що матиме системний, поступальний характер, мусить вплинути належним чином на свідомість індивіда і сформувати новий рівень свідомості, яку називаємо екологічною свідомістю.

Екологічна свідомість – глибоке, доведене до автоматизму розуміння нерозривного зв’язку людини з Природою, залежності добробуту людей від цілісності й порівняної незмінності їхнього середовища проживання. У світоглядному плані екологічна свідомість – вищий рівень усвідомлення людиною свого місця та значення в еволюції біосфери у

зв'язку з бурхливим розвитком науки й технологій. Формування екологічної свідомості – основне завдання екологічної освіти [8, 118].

Другим не менш важливим завданням екологічної освіти є формування (особливо у підростаючого покоління) свідомого, відповідального (адекватного) ставлення до всього живого, до природи загалом.

Екологічне виховання – формування в людини свідомого сприйняття навколишнього світу, почуття особистої відповідальності за діяльність, що так чи інакше пов'язана з перетворенням навколишнього природного середовища, впевненості в необхідності дбайливого ставлення до природи, розумного використання її багатств [8, 119].

На наш погляд, екологічне виховання в ланцюгу елементів формування екологічної свідомості посідає одне з основних місць. Оскільки стосується саме індивідів, які починають вступати в суспільні відносини, саме з допомогою екологічного виховання закладаються підвалини екологічної свідомості. Екологічне виховання має бути сутнісним елементом процесу соціалізації особи, а відтак і соціуму загалом.

Ще на початку ХІХ ст. у природознавстві став застосовуватися термін “біосфера” – сфера життя. Біосфера включає в себе всі складові нашої планети, що освоєні життям. Одним із видатних природодослідників, який займався вивченням процесів, що відбуваються у біосфері, був перший президент Академії наук України В.Вернадський (1863–1945 рр.). Згідно з його вченням біосфера – земна оболонка, що охоплена біологічним життям, яка накладає на неї своєрідну екологічну і фізико-хімічну організованість. Поява життя на Землі є природним етапом її розвитку, що ознаменував якісні зміни русла еволюції Землі як космічного тіла. У своєму вченні про ноосферу він стверджував, що життя є результатом певних стадій еволюції космосу, космічних періодів живої історії. Життя, за Вернадським, – це сполучна ланка між космосом і Землею, ланка, що використовує енергію, яка приходить на Землю з Космосу, трансформує мертву речовину, створює нові форми матеріального світу, в мільйони разів прискорюючи всі процеси, що відбуваються на Землі. Він вважав життя явищем космічним, а не виключно привілеєм Землі. Ми не знаємо, як виникло життя на Землі, але перед нами факт, що воно одного разу з'явилося. З появою людини розумної і розвитком людського суспільства біосфера поступово переходить у ноосферу.

Поява Розуму і його носія людини – це теж природний процес розвитку космічного тіла Земля, яким була поява земного життя. У своєму зовнішньому вигляді людина з'явилась раптово і постала носієм розуму, суб'єктом накопичення знань, свідомим творцем перетворень. Оволодіваючи законами природи і розвиваючи техніку, людина дедалі більше перетворює природу відповідно до своїх потреб, і тому ноосфера має тенденцію до безперервного розширення, чому сприяє вихід людини у космос і проникнення у глибини планети.

Людина не одразу стала дбайливим господарем усього того багатства, яке опинилося в її руках. Уже на початку своєї історії вона поставила себе перед лицем екологічної катастрофи (винищила усіх великих ссавців). Її розум уже не відрізняється від розуму сучасної людини. Стандарти мислення були причиною екологічних криз на зорі людства. Продуктивність праці людини і відповідно зростання добробуту різко зросли з появою землеробства. Але і при цьому людина від невміння і незнання перетворювала квітучі землі в пустелі. У спустошених районах невмілим господарюванням людини затухав поступово світ цивілізації. Зате він з новою силою спалахував у нових районах планети. Згодом уся сукупність областей планети була заселена людиною. Стала наблизатися нова криза, тепер уже глобального, загальнопланетарного масштабу, яка потребувала до корінної зміни ставлення людини до природи, а також і суспільства.

Людство почало усвідомлювати, що подальше збереження сталого ходу подій неминуче призведе до тяжких наслідків. В.Вернадський дійшов необхідності аналізу ролі людини в усьому цьому процесі. У результаті виникло вчення про ноосферу. Вернадський довів, що поява людини на землі означала новий крок у еволюції планети, що її активність

набагато прискорила всі еволюційні процеси в міру розвитку виробничих сил, технічної озброєності цивілізації. Подальші неконтрольовані, некеровані прагматичні дії людей, криючи у собі небезпеку, яку нам важко уявити. Тому настане час, коли подальша еволюція планети формуватиметься розумом. Біосфера поступово перетвориться у сферу розуму. У своєму вченні В.Вернадський вказував не лише на необхідність цілеспрямованого розвитку біосфери, підкореного забезпеченню подальшого розвитку цивілізації, а й на таку зміну суспільства, його природи і організації, які були б здатні забезпечити потрібну гармонію в розвитку природи і суспільства [2].

Кожний з нас, землян, щогодини і щохвилини бере від рідної планети свіжі сили. Спілкування з природою потрібне людині не менш, ніж повітря, їжа, вода, ніж знання і праця.

На жаль, можливості такого спілкування дедалі зменшуються. “Друга природа” відгороджує людину від “першої”, від власне природи. Донедавна людина беззастережно раділа цьому, самовпевнено зводячи себе в ранг то царя, то підкорювача, “завойовника” природного середовища свого існування і, як будь-який завойовник, не дуже дбаючи про те, щоб налагодити правильні взаємовідносини з “противником”. Таке світорозуміння, що сформувалося протягом століть, завдало багато лиха і природі, і людині. Тільки у ХХ ст., в епоху науково-технічної революції і соціалістичного ладу, вирвавшись у космос, подивившись на іншу людину і на природу новим поглядом, побачивши крихкість рідної планети, людина почала змінювати своє ставлення до природи.

Подивившись на власну планету, як кажуть, з боку, люди стали скептичніше ставитися до грандіозних планів освоєння Сонячної системи та інших галактик, ніби згадавши, що основою, фундаментом таких планів є не тільки творчі сили людини, а й фізичні можливості Землі. Проаналізувавши ці можливості, люди з’ясували, що залучили до процесу виробництва практично всі відомі й доступні для розробки – за сучасного рівня науково-технічного розвитку – відтворювані й не відтворювані природні ресурси поблизу поверхні земної кулі, що можливості природи нерідко вже “не встигають” за зростанням потреб людства, не відповідають розвитку світового виробництва, який постійно прискорюється. Виявилось, що в деяких районах планети вже сам фізичний стан людини, її тілесне і духовне здоров’я зазнають значного впливу. Іншими словами, людство з деякою розгубленістю встановило, що охорона навколишнього середовища – боротьба з забрудненістю, з порушенням природної рівноваги, з виснаженням природних ресурсів, організація ефективного, ощадливого використання цих ресурсів – стала актуальним завданням. Це спільне для всього світу завдання змусило людей дедалі більше замислюватися над тим, як саме слід організувати суспільство і яким воно повинно бути, щоб використовувати багатства природи, не руйнуючи її, не ставлячи людину в становище викинутої на пісок риби, якій нічим дихати. Наука розгорнула аналіз минулого, теперішнього і майбутнього людського суспільства, пошук шляхів відновлення, збереження і поліпшення навколишнього середовища.

Звісно, і підхід до проблеми “суспільство – природа”, і її розуміння в різних країнах є дуже різними. Погляд людей на природу, на взаємодію з нею завжди заломлюється через призму виробництва, традицій, політичних і економічних цілей, класових, національних, групових інтересів, ідеологічних установок, моральних цінностей, релігійних догм тощо. Важливо врахувати і “рівень актуальності” проблем природокористування. На Землі, як відомо, є країни, де природні умови існування біологічного виду *Homo sapiens* вже помітно погіршились, а є й такі, де природа ще майже в незайманому стані. Все це й визначає відмінності в стратегії взаємодії сучасних держав з єдиною для всіх людей природою Землі [9, 7–9].

Таким чином, зважаючи на стурбованість подальшим розгортанням екологічної кризи, запропоновані засобами унеможливлення її зростання, можна дійти висновку, що першочерговими завданнями сучасного світового співтовариства, зокрема України, є створення необхідних умов, на державному та міждержавному рівнях, для формування та

необхідної трансформації людських цінностей та зміну їх ієрархії – головною з яких має виступати екологічний імператив.

Аби досягти поставленої мети, потрібно вжити цілий ряд заходів: докласти зусиль для масової екологізації свідомості; формування у кожної особистості екологічної культури на рівень сучасної культури виробництва, культури міжособистісних взаємин тощо; досягнення необхідного рівня формування у суспільства екологічної свідомості та екологічної культури стане дійсністю лише за умови організації системної, неперервної, поступальної екологічної освіти, яка охопила б усі верстви і прошарки населення; реалізація задуманого цілком залежить від формування екологічної свідомості у самої вразливої, але і самої важливої ланки – підростаючого покоління, яке має під час входження в соціум “піддаватися” особливій “процедурі” – екологічному вихованню.

Лише дотримуючись щойно сформованих положень можна досягти, на нашу думку, довгоочікуваних зрушень у бік поліпшення в системі взаємовідносин “людина – природа” і тим самим повільно, але неухильно “виповзати” із складної екологічної ситуації, що склалася.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Рогожа М.М.* Природа як етносна цінність у сучасному соціокультурному просторі // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2006. – № 2(4).
2. *Пекарік А.М.* Філософія. – К., 2004.
3. Філософський словник. – М., 1986.
4. *Кисельов М.М., Деркач В.Л., Толстоухов А.В.* та ін. Концептуальні виміри екологічної свідомості. – К., 2003.
5. Революция сознания: Трансатлантический диалог // С.Гроф, Э.Ласло, П.Рассел. – М., 2004.
6. *Степин В.С.* Становление идеалов и норм постнеклассической науки // Проблемы методологии постнеклассической науки. – М., 1992.
7. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью как основа этического миро- и жизнеутверждения. Глобальные проблемы и общественные ценности. – М., 1990.
8. *Мусієнко М.М.* та ін. Екологія: Тлумачний словник. – К., 2004.
9. *Лантев І.Д.* Надії зеленого дому. Суспільство і природа в історії, сьогодні, в майбутньому. – К., 1983.